

Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми в установах пенітенціарної системи

На сьогодні одне з чільних місць у сфері соціально-педагогічної діяльності займає робота, спрямована на ресоціалізацію та реабілітацію неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. Конкретизація змісту та функцій соціально-педагогічної роботи *в установах пенітенціарної системи* є однією з актуальних проблем соціально-педагогічної теорії і практики.

Пенітенціарна система – (лат. *poenitentia* – розкаяння) – система норм, органів та установ, що організує відбування покарання осіб, які отримали судовий вирок у вигляді позбавлення волі.

Пенітенціарна система залежить від історичних традицій, соціально-психологічних особливостей суспільства, економічних можливостей держави та може включати у себе різноманітні умови для засуджених.

Перш за все, варто розглянути генезу системи виконання покарань, у тому числі щодо неповнолітніх, в Україні. Це дасть змогу усвідомити, як змінювалося ставлення держави та суспільства до провідної мети покарання злочинців від суто каральної та репресивної до виправної та виховної. Загалом науковці, які вивчають проблему історичного становлення пенітенціарної системи в Україні (Г. О. Радов, І. І. Резник, С. Я. Фаренюк та інші), виділяють чотири основних періоди такого розвитку [6]: 1) допенітенціарний, або каральний; 2) пенітенціарний, або філантропічний; 3) виправно-трудовий; 4) реформаторський.

Перший період (допенітенціарний, або каральний) у більшості країн світу характеризується повною байдужістю державних структур і суспільства до засуджених та надзвичайною жорстокістю карних заходів. Охоплює час від моменту фіксації у нормативних джерелах і пам'ятках звичаєвого права функції виконання покарань до кінця XVIII ст., коли під

впливом прогресивних вчень сутність і система карних заходів почала поступово змінюватися.

Одним з перших документів часів Київської Русі, який містить відомості про застосування покарань щодо злочинців є Руська Правда (звід законів Ярослава Мудрого), у цьому документі мова йде переважно про кровну помсту, яку здійснювали родичі, та грошові стягнення. Окрім того, зазначаються й такі групи покарань: 1) покарання, спрямовані на свободу (загалом використовувалось три види ув'язнення: «у погріб» чи «поруб» – земляну тюрму; «у заліза» – кайдани; «у дибу» – дерев'яну колоду із двох частин, що мала проріз для шиї посередині і зашморги для рук на кінцях); 2) покарання, спрямовані на здоров'я (побиття різками, кнутом, відсікання окремих частин тіла, що найбільшого поширення набуло пізніше – в епоху пізнього середньовіччя) та смертна кара (через повішення, втоплення тощо).

У Литовсько-Руську добу, епоху Литовських статутів, переважаючими видами покарань були ті, що відбувалися публічно, відповідно, основною метою їх було загальне залякування та формування уявлення суспільства про невідворотність кари. Також можна відзначити, що у цей час почали визначати й таку мету покарання як *виправлення злочинця* (наприклад, той, хто мав провину, обіцяв, що уникатиме таких вчинків на майбутнє).

Специфічний характер мали покарання на Запорізькій Січі та в її козацьких поселеннях. На перший план тут виступала мета залякування: «на страх іншим злодіям», зокрема надмірно використовувались смертні мученицькі покарання (повішення за ребро на гак, четвертування, спалення, закопування живцем). За часи козацтва почав набувати розвитку й такий вид покарання як *позбавлення волі* [6, С. 71–76]. Але в'язниці в XVI і XVII ст. ніяким особливим цілям не слугували; держава дбала тільки про одне – щоб тюремні в'язні, по можливості, не втікали.

Протягом тривалого періоду часу закони не розглядали *неповнолітніх* як специфічну категорію злочинців і вони відбували покарання на рівні з дорослими засудженими.

Перші згадки про скасування і зниженні покарання *для дітей* зустрічаються на наших теренах з кінця XVII ст. під впливом законів візантійських. У новоуказних статтях 1669 року віком неосудності вважались перші 7 років життя [1, с. 10].

Інтерес у контексті аналізу розвитку покарань становить законодавство, що існувало за часів Петра I. Загалом воно характеризувалося тим, що збільшився перелік видів покарань, спрямованих на позбавлення прав та заслання; узаконення найгірших форм покарань, спрямованих на свободу (примусові роботи на морських судах, каторжні роботи); подальше розширення меж застосування «членоушкоджуючих покарань» та мученицьких покарань; закріплення запобіжних покарань (які застосовувались для того, щоб злодія можна було впізнати – рвання ніздрів, таврування тощо).

Не зважаючи на все, дослідники вважають, що покарання, які застосовувались до злочинців на території України, були більш гуманними, ніж у багатьох інших країнах світу.

Другий період (пенітенціарний, або філантропічний) характеризується як період суттєвих змін у законодавстві та пенітенціарній практиці, а також активною діяльністю філантропічного характеру приватних осіб, які співчували засудженим. Саме у цей час формується і набуває подальшого розвитку *система органів і установ виконання покарань* у її сучасному розумінні.

Про неповнолітніх, як спеціальний суб'єкт покарання, згадується в статті 1715 Військового кодексу 1715 року. Проте законодавчо не був закріплений вік, з якого починалася кримінальна відповідальність неповнолітніх [13]. Так, у документі було зазначено, що покарання «*умалюється или весьма*

отставляется, ежели [...] вор будет младенец, которых дабы заранее от сего отучить, может от родителей своих лозами быть наказан».

У 1742 р. у зв'язку з убивством, скоєним дівчинкою 14 років, Сенатом було уточнено питання про покарання малолітніх. Сенат встановив термін малолітства до 17 років і запропонував за злочини, що тягнуть для дорослих смертну кару, таких малолітніх карати батогами і засилати в монастирі. Крім того, батьки повинні були відшкодувати завдані збитки.

10 березня 1765 року Сенат знову звертається до обговорення вказаної проблеми та встановлює, що за кримінальні злочини будуть нести відповідальність особи з 17-ти років. До настання цього віку діти не мали піддаватися тортурам, смертній карі, до них могли застосовуватися лише тілесні покарання (осіб від 15 до 17 років карали батогами, від 10 до 15 років – різками), 10-ти річних і молодших віддавати для покарання батькам, матерям або поміщикам. Указом Катерини II від 26 червня 1765 ця постанова була затверджена.

У 1767 р. було заборонено застосовувати тілесні покарання до дітей, така вимога мотивувалася тим, що «з фізики доведено – бити дітей [...] істотне зло» [1, с. 11–12].

Загалом Катерина II зробила суттєвий внесок в ідеологію створення пенітенціарної системи, затвердивши «Проект статуту про тюрми» (1787 р.), в якому мова йшла про устрій в'язниць, що передбачав удосконалення системи тюремних установ, гуманізацію умов утримання ув'язнених тощо. На жаль, закладені в ньому ідеї випереджали час. Вони виявилися далекими від реальних можливостей Російської імперії, і тому проект став актуальним лише через сто років [13].

Значний внесок у розвиток пенітенціарної системи також зробив князь Малоросії О. Куракін. Саме він збудував перші в Україні робітні та упокорювальні будинки, а також тюремні замки (перші виправні заклади). Так, архітектурна споруда першого Чернігівського «Тюремного замку»

послугувала зразком для побудови тюрем у всій Російській імперії. А введений Куракіним розподіл в'язнів за місцем та умовами тримання залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину відповідав найкращим зразкам того часу і був закріплений у законодавстві.

У 1817 році до Росії прибув Вальтер Венінг, член Лондонського тюремного філантропічного товариства, та, ознайомившись зі станом тюрем в імперії, виокремив ряд фактів жорстокого поводження з в'язнями. Матеріали його дослідження слугували підставою для записки, яка за посередництва князя О. Галіцина (на той час Міністра духовних справ і просвіти) потрапила до Олександра І, який, розглянувши її, у 1819 році створює «Товариство піклувальне про тюрми». На це Товариство за статутом було покладено цілий ряд завдань суто філантропічного характеру, а насамперед у перше було зазначено про *моральне виправлення злочинців та покращення стану матеріального забезпечення місць ув'язнення*. Засобами для досягнення мети діяльності Товариства були: постійний нагляд за засудженими; розміщення їх за родом злочинів; наставляння на добропорядність на релігійних засадах; заняття порядними справами (такими як праця та навчання); ізоляція тих, хто порушує дисципліну. Отже, можна говорити про те, що це були перші кроки до становлення системи ресоціалізації злочинців [6, с. 66–124].

Законодавство царського періоду не визначало вік, з якого неповнолітніх могли помістити у в'язницю. У 1830-му році зафіксовано факт поміщення в монастирську в'язницю на Соловках 11-річного хлопчика Понасенка за вбивство восьмимісячної дівчинки та наказано ігумену тримати цього маленького хлопчика протягом 15 років «під міцною вартою, із залученням в усякі монастирські важкі роботи» [1, с. 12].

У той час у зв'язку із переповненістю тюрем діти трималися разом із дорослими. Це звичайно ж згубно позначалося на психологічному стані засуджених дітей та призводило до подальшого погіршення їх поведінки, і

прогресивні дослідники того часу у своїх нотатках зазначали про таке: «арештант, часто людина ще мало зіпсована і навіть не злочинець, просидівши деякий час у в'язниці, виходить на свободу з багатим запасом обережних [небезпечних] пізнань» [1, с. 14].

Микола I в Уложенні [вид документу того часу] про покарання кримінальні та виправні (1845 р.) надалі диференціює систему покарань, у тому числі щодо неповнолітніх осіб. Так, діти віком до 7 років взагалі не підлягали відповідальності за злочини. Діти, віком від 7 до 10 років, також не підлягали суду, проте стосовно них було особливо обумовлено, що вони передаються батькам чи родичам для «суворого нагляду, виправлення та повчання». Так само належало поводитись і з малолітніми віком від 10 до 14 років, коли суд достовірно встановить, що вони діяли «без розуміння». Коли ж визнавалось, що такі особи вчиняли злочин навмисно, вони підлягали покаранням, але для них ці покарання пом'якшувались або замінювались на інші, більш м'які.

Віком повноліття було визначено 21 рік. Вказувалось, що якщо неповнолітній здійснював злочин з необережності у віці від 14 років до 21 року, то позбавлення волі йому не призначалося. Але у разі, якщо це був умисний злочин, підсудний цього віку втрачав всі права та мав бути покараний так само, як повнолітні, однак час робіт, до яких він залучався, зменшували на третину, а заслання на каторжні роботи визначалося у термін до двадцяти років [5].

У цей же час відбувається диференціація системи покарань для хлопців та дівчат.

Функціонування установ для неповнолітніх злочинців було регламентовано Законом «Про заснування притулків і колоній для морального виправлення неповнолітніх злочинців», затвердженим 5 грудня 1866. Цей закон вперше передбачав створення системи закладів для відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми

ув'язненими, порядок та умови виконання такого покарання, у тому числі, встановлено роздільне утримання осіб чоловічої та жіночої статі. Відповідно до цього нормативного акту виправні заклади повинні були знаходитися у віданні МВС і призначалися тільки для дітей, які вчинили злочини (хоча на практиці за умови наявності вільних місць вони брали на «призріння» і сиріт, безпритульних, жебраків, а також дітей арештантів та засланих). Однак, варто зазначити, що окремі притулки були відкриті ще до прийняття даного закону.

Зі вступом закону в силу починає активно засновуватися цілий ряд землеробських колоній та ремісничих притулків. Поміщення дитини у притулок не було покаранням і належало до заходів *примусового виховання*. Загальних правил, що регламентували діяльність різних типів притулків, не було, проте кожний заклад у своєму статуті визначав мету діяльності, засоби її досягнення, категорії дітей, для яких він призначався, вид трудової діяльності, обсяг навчальної програми, систему заохочень та стягнень тощо.

Головне, в чому всі заклади були схожі один на одного – це суворість дисципліни, жорсткість вимог та важка фізична праця.

Вищезазначеним законом вперше було закріплено умовно-дострокове звільнення. Вжиття даного заходу передбачало скорочення керівництвом установи терміну перебування у колонії чи притулку на одну третину.

27 лютого 1879 р. у складі Міністерства внутрішніх справ Росії було затверджено *Головне тюремне управління (ГТУ)*. До його компетенції були віднесені всі місця ув'язнення, арештантська пересильна частина, притулки для неповнолітніх.

У 80-х рр. XIX ст. за сприяння ГТУ стали проводитися перші з'їзди керівників виправних закладів для неповнолітніх, які зіграли важливу роль у вдосконаленні практики соціально-виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками і розвитку законодавства щодо цієї категорії.

При цьому, на думку М.Н. Гернета, дослідника тюремних питань того часу, за останню чверть XIX ст. в боротьбі зі злочинністю неповнолітніх найбільш чільне місце займали, на жаль, саме в'язниці, а не притулки. Інший дослідник, Є. Тарновський, зауважив, що з кожної сотні засуджених віком до 17 років в 1891–1893 рр. було засуджено до тюремного ув'язнення 81,9%, а направлено у виправний притулок лише 5,9% (решта були засуджені до інших видів покарання або віддані родичам на виправлення). Ці цифри вказують на те, що майже вся засуджена молодь йшла в тюрми [1, с. 43–44].

Щоб змінити такий стан справ законом від 3 лютого 1893 р. було збільшено кількість категорій неповнолітніх, які могли бути поміщені в притулки, керуючись при цьому прагненням захистити їх від «розбещуючого впливу тюрми».

А 2 липня 1897 був прийнятий Закон «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх, а також законоположень про їх покарання». Основним завданням даного документу було усунення недоліків в роботі з неповнолітніми злочинцями. Для тих, хто не досяг 17-ти років пропонувалося підходити *індивідуально*, застосовувати переважно міри виховного характеру та скеровувати їх до притулків, на перевиховання до монастирів, передавати на виховання до «благонадійних осіб». Хоча деякі заклади іменувалися виховними або виховно-виправними, але на практиці більшість з них перетворилися в «подобу маленьких в'язниць, невільники яких ненавиділи існуючі надзвичайно суворі порядки і, як могли, повставали проти них, здійснюючи заворушення в колоніях, тікаючи звідти» [2].

Основним недоліком цього закону було те, що до неповнолітніх у віці від 17 років до 21 року (настання повноліття) продовжували застосовуватись і смертна кара, і каторга, і поселення [1, с. 47].

Загалом кінець XIX ст. також характеризується активною міжнародною співпрацею та співпадає з хвилею пенітенціарних реформ у Європі, які обумовлюють реформи, однак менш свідомого та комплексного характеру, і на теренах Російської імперії. Зокрема, указані події обумовили поступове скасування тілесних покарань, впровадження нових стандартів покарання злочинців та більш чітку диференціацію тюремних установ [6]. Окрім того, 70-90 рр. XIX ст. відзначені діяльністю цілої плеяди педагогів, психологів, фізіологів, психіатрів, які досліджували «педагогічні патології», де головним об'єктом аналізу виступала особистість важковихованого підлітка. Завдяки результатам наукових пошуків розгорнулася хвиля реформування підходів до виправлення неповнолітніх злочинців засобами перевиховання та на засадах поваги до особистості. Можна вважати, що саме у цей період починають закладатися підвалини соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими у сучасному її розумінні.

У 1917 році Головне тюремне управління видало Циркуляр, в якому підкреслювалось, що *«головною метою покарання є виправлення людини, яка мала нещастя вчинити злочин через особливості характеру чи несприятливі зовнішні обставини, і що для належного виконання цієї мети слід передусім виявляти гуманізм до в'язнів»*

Третій період (виправно-трудоий) охоплює 1917–1991 роки. Після переходу влади до більшовицького уряду (1917–1919 рр.) створення нової радянської системи керівництва і контролю за діяльністю установ виконання покарань почалося з ліквідації тюремних інституцій попередньої царської влади [6, с. 68].

За роки Першої світової війни, Лютневої революції злочинність неповнолітніх до моменту встановлення радянської влади зростає в порівнянні з 1913 роком більш ніж у 7 разів.

Одним з перших декретів радянської влади був декрет РНК від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», який скасував суди і тюремне

ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх. Відповідно до цього декрету всі неповнолітні, що містилися у в'язницях і арештних будинках, були звільнені. Радянська влада повністю відмовилася від кримінального переслідування неповнолітніх та основний акцент робила на виховні заходи. Тепер, у залежності від тяжкості вчиненого діяння, комісія могла прийняти два види рішення: 1) звільнити неповнолітнього; 2) направити в один з притулків комісаріату громадського піклування. Декрет також зобов'язав комісії переглянути всі справи неповнолітніх, що закінчилися засудженням.

Всі виправно-виховні притулки і колонії, які збереглися на той час, були передані у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення, а пізніше – Народного Комісаріату освіти. Відповідно, створюються нові типи закладів для важковиховуваних дітей та підлітків і для неповнолітніх правопорушників: *реформаторії, трудові комуни, землеробські трудові колонії*.

Так, на перший створений у 1918 р. реформаторій для особливо важких правопорушників віком від 17 до 21 року було покладено завдання навчання, виховання і підготовки молоді до трудового життя, шляхом передачі практичних знань та розширення інтелектуального розвитку. Проіснували такі установи недовго. Труднощі економічного порядку, відсутність достатнього числа педагогів і вихователів призвели до їх ліквідації.

Трудові землеробські колонії для неповнолітніх, позбавлених волі, передбачалася як виховно-виправні заклади, що розташовувалися за містом, і де вихованці користувалися б відносно свободою пересування в межах території колонії і навчалися переважно сільськогосподарської праці. Одну з таких колоній у селі Ковалівка, неподалік Полтави, в 1920 році, за дорученням Полтавської Губнаросвіти організував А.С. Макаренко, якій пізніше було присвоєно ім'я М. Горького, а в 1926 році ця колонія була переведена в Курязький монастир під Харковом (Курязька виховна колонія існує і дотепер).

У 1919 році були прийняті «Керівні початки» з кримінального права, якими передбачалося, що неповнолітні до 14 років не підлягають суду і покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються до осіб від 14 до 18 років, що «діяли без розуміння». Якщо ж вони «діяли з розумінням», тобто усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій, то можливі заходи кримінального покарання.

В 1920 році з'явився новий тип установ для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі – *трудові дома*. Неповнолітні в трудових домах були розподілені на різні категорії в залежності від віку та педагогічної занедбаності. Категорії неповнолітніх утворювали спеціальні групи по 15–25 осіб. За даними групами здійснювався нагляд з боку вихователів, а строк перебування визначався судом.

В основі виправлення і перевиховання неповнолітніх в трудових домах мала лежати праця. Разом з тим умови, в яких працювали неповнолітні, не дозволяли забезпечити належне трудове виховання правопорушників (примітивна організація праці, кустарні спеціальності тощо), окрім того, перевиховання ряду категорій правопорушників (наприклад, рецидивістів) виявилось на такою простою справою. Все це впливало на ефективність роботи трудових домів і призвело до реформування їх у *школи фабрично-заводського навчання (школи ФЗН)*.

Такі школи існували декількох типів (закриті, напіввідкриті, відкриті), у них поміщувались неповнолітні від 15 до 18 років. Школи ФЗН тримали безпосередній зв'язок з промисловими підприємствами, колективами трудящих, що дозволяло краще здійснювати трудове виховання. Шефство робочих колективів та залучення кращих молодих людей з числа працівників підприємств до роботи у таких школах позитивно впливали на процеси перевиховання.

У той час основними засадами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 року були введені поняття «малолітній» (такими

вважались на той час особи до 12-ти років, а пізніше віковий ценз було підвищено до 14 років) і «неповнолітній» (до 18 років) правопорушники, які діють і дотепер. У ст. 7 Основ вказувалося, що до перших можна застосовувати лише заходи медико-педагогічного характеру. До других вони застосовуються тільки в тих випадках, коли відповідні органи визнають неможливим призначити заходи судово-виправного характеру. Відповідно, судова практика знову пішла по лінії більш широкого застосування до підлітків кримінальних покарань, особливо позбавлення волі. Виникла необхідність у розширенні мережі спеціальних установ для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.

Між тим подальше розширення шкіл ФЗН зіткнулося з труднощами, оскільки такі установи вимагали високого технічного забезпечення та кваліфікованих кадрів. Відповідно, 31 травня 1935 року було ухвалено постанову «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», де було визнано за необхідне замість шкіл ФЗН організувати *трудові колонії* для утримання неповнолітніх засуджених до позбавлення волі.

У липні 1935 р. помічником начальника трудових колоній Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР призначили А.С. Макаренка. У цьому ж році було прийнято Положення про трудові колонії для неповнолітніх.

Згідно з цим положенням, в трудових колоніях перебували неповнолітні злочинці у віці від 12 до 16 років і безпритульні у віці від 14 до 16 років. Неповнолітні ж старшого віку (16–18 років), засуджені до позбавлення волі, підлягали направленню в загальні місця ув'язнення для дорослих злочинців. Така практика тривала до 1948 року (з перервою з 1940 по 1942 рік, коли в ці колонії направлялися всі правопорушники віком до 18 років, засуджені до позбавлення волі). У 1948 році в трудові колонії для неповнолітніх почали направляти всіх осіб до 18-річного віку, засуджених до позбавлення волі [8].

Довоєнна структура управління місцями позбавлення волі існувала й у повоєнні роки, аж до 1960 року.

11 липня 1969 року Законом СРСР затверджені Основи виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік. Основами передбачалися такі виправно-трудові заснування:

1. *Виправно-трудова колонія* (загального, посиленого, суворого, особливого режимів і колонії-поселення).
2. *Тюрми* (загального і суворого режимів).
3. *Виховно-трудова колонія* (загального і посиленого режимів) для неповнолітніх злочинців [13].

З 70-х років поширеним стало шефство над виховно-трудовами колоніями з боку промислових підприємств, освітніх закладів, культурно-просвітницьких організацій. Така співпраця надала можливість значно розширити спектр заходів у межах соціально-виховної роботи із неповнолітніми засудженими та напрямити їх соціально-педагогічної підтримки. Так, спільно планувалась та реалізовувалась культурна та соціально-просвітницька робота (тематичні вечори, вечори зустрічей, конкурси, свята тощо), було запроваджено індивідуальне шефство над засудженими, що сприяло вирішенню, у тому числі, й їх соціально-побутових проблем, подальшому працевлаштуванню після звільнення, відновленню зв'язків із родичами тощо.

Четвертий період (реформаторський) почався із проголошенням Україною незалежності і характеризується процесами гуманізації існуючої кримінально-виконавчої політики, зокрема, переглядом системи покарань неповнолітніх.

У 1991 році Кабінетом Міністрів України затверджено постанову «Про основні напрямки реформування кримінально-виконавчої системи України», у 2002 році – постанову «Про затвердження Програми реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки». На виконання цих постанов було проведено ряд поетапних реформ, спрямованих на приведення української системи відбування покарання у

відповідність до міжнародних норм і стандартів. А знаковою подією у низці реформ стало прийняття у 2004 році Кримінально-виконавчого кодексу України.

За цим кодексом виховно-трудова колонія для неповнолітніх перейменовано у *виховні колонії*, які на сьогодні є спеціальними виховними установами, в яких відбуваються покарання неповнолітні (особи, віком від 14 до 18 років), засуджені до позбавлення волі. ВК підпорядковуються Державній пенітенціарній службі України та її структурним підрозділам (управлінням) у регіонах України.

В Україні станом на 1 липня 2012 року функціонує 8 ВК, де перебувають 1250 хлопців та 92 дівчини. Розміщені установи в різних регіонах країни: м. Ковель (Волинська обл.), м. Самбір (Львівська обл.), м. Дубно (Рівненська обл.), м. Бережани (Тернопільська обл.), м. Кременчук (Полтавська обл.), м. Прилуки (Чернігівська обл.), м. Мелітополь (Запорізька обл.), с. Куряж (Харківська обл.). Неповнолітні особи жіночої статі відбувають покарання в Мелітопольській ВК Запорізької області.

Загалом, протягом періоду незалежності Україна відмовилася від смертної кари, заслання, висилання та стала на шлях гуманізації системи покарань і забезпечення відповідності пенітенціарного процесу міжнародним стандартам, у т.ч. стосовно неповнолітніх засуджених. Окрім того, збільшено кількість заходів та програм, спрямованих на ресоціалізацію засуджених, удосконалено соціально-педагогічну роботу із ними.

Отже, на сьогодні *соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими* – це вид соціально-педагогічної діяльності, спрямований на надання соціальної підтримки, допомоги та здійснення соціальної реабілітації засуджених з метою їх успішної комплексної ресоціалізації і попередження рецидиву.

Відповідно, головною *метою* соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми засудженими є саме комплексна їх *ресоціалізація*.

Під *ресоціалізацією* неповнолітніх засуджених в умовах ВК слід розуміти комплекс дій, спрямованих на повторне засвоєння культури відносин у соціумі, формування (або відновлення) і закріплення у вихованців певних соціальних норм та ролей, стійкої просоціальної мотивації для усвідомленої відмови від норм кримінального середовища на користь загальноприйнятних цінностей; здобуття умінь та навичок, необхідних для їх успішного повернення у суспільство.

Об'єктом соціально-педагогічної роботи у ВК є 14–18-річні неповнолітні (а також, у виняткових випадках, 18–22-річні повнолітні), засуджені до покарання у виді позбавлення волі на певний строк (максимальним для неповнолітніх є строк у 15 років).

Після досягнення 18-ти років засуджені, строк покарання яких продовжується, переводяться у виправні колонії. При цьому, згідно з вимогами ч.1 ст.148 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) у ВК з метою закріплення результатів виправлення, закінчення загальноосвітнього, професійно-технічного навчання, дозволено утримувати вихованців до досягнення ними 22-річного віку [7].

Структурними підрозділами ВК є керівний відділ (керівництво), чергова служба, відділ соціально-виховної та психологічної роботи, загальноосвітня школа, професійно-технічне училище, оперативний відділ, відділ режиму й охорони, група по контролю за виконанням судових рішень, група по роботі з особовим складом, відділ інтендантського та господарського забезпечення, група з мобілізаційної роботи та цивільної оборони, канцелярія, бухгалтерія.

Оскільки ВК від інших кримінально-виконавчих установ відрізняє яскраво виражений соціальний, педагогічний та психологічний аспект діяльності, більшість із зазначених підрозділів спрямовують свої зусилля безпосередньо на ресоціалізацію засуджених, а отже – залучені до соціально-педагогічної роботи. До основних функцій соціально-педагогічної роботи у

ВК, які і забезпечують виправлення і ресоціалізацію засуджених, можна віднести такі:

– *діагностичну* – визначення особливостей неповнолітнього, його розвитку, соціальних зв'язків, комплексна оцінка потреб за для подальшого планування роботи з ним;

– *прогностичну* – на основі результатів діагностики та оцінки потреб розроблення індивідуальних планів роботи із засудженим;

– *виховну* – створення умов для всебічного правового, морального, трудового, художньо-естетичного, фізичного розвитку вихованців колонії;

– *освітню* – задоволення пізнавальних та професійно спрямованих потреб засудженого;

– *трудова* – залучення вихованця до суспільно-корисної праці та корисної зайнятості, формування професійних навичок, що знадобляться у подальшому житті;

– *правозахисну* – здійснення захисту прав засудженого, у тому числі – сприяння у відновленні документів, дотриманні права на житло та одержання подальшої освіти тощо;

– *соціально-медичну* – створення умов щодо збереження й охорони здоров'я, його зміцнення, профілактики алко- та наркозалежності, а також роботу з тими, хто є залежним від психоактивних речовин;

– *профілактичну* – реалізація профілактичних програм, спрямованих на формування відповідальної поведінки, ведення здорового способу життя, попередження правопорушень тощо;

– *соціально-побутову* – створення на базі пенітенціарного закладу побутових умов для засуджених, що відповідають вимогам кримінально-виконавчого законодавства

– *координаційну* – координація цілей і змісту діяльності всіх рівнів, підрозділів і ланок колонії; колонії і громади; персоналу і засуджених; засуджених між собою [3, с. 74;4; 11, с. 35–37].

Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими у ВК відбувається в три основних *етапи*:

1. діагностичний та адаптаційний етап (прибуття засудженого в установу);
2. етап ресоціалізації (в ході відбування покарання);
3. етап соціальної адаптації (у період підготовки засудженого до звільнення).

Зазначені етапи реалізуються у відповідних структурних дільницях ВК: 1) карантину, діагностики і розподілу; 2) ресоціалізації; 3) соціальної адаптації.

У дільниці карантину, діагностики і розподілу (КДІР) новоприбулі вихованці перебувають протягом чотирнадцяти діб. Одним із завдань даної дільниці є адаптація новоприбулих до умов позбавлення волі та ознайомлення з правилами внутрішнього розпорядку. Однак основне завдання – повне медичне обстеження для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинне психолого-педагогічне та соціально-педагогічне вивчення (початкова оцінка потреб засудженого).

Початкова оцінка потреб засудженого неповнолітнього здійснюється мультидисциплінарною командою фахівців ВК, яка створюється наказом начальника установи та включає психолога, медика, вихователя дільниці КДІР, вчителів ЗОШ, майстрів виробничого навчання тощо.

Методи здійснення початкової оцінки потреб: аналіз документів (матеріалів особової справи засудженого, характеристик, що надійшли з СІЗО, місць попереднього навчання або роботи засудженого тощо); інтерв'ю/бесіда із засудженим; опитування з використанням стандартизованих форм (анкет, програм інтерв'ю тощо); психологічні діагностичні методики (проективні, тестові тощо); спостереження за поведінкою.

Результатом *початкової* оцінки має стати:

1. *Отримання основної інформації про засудженого за такими категоріями:*

- соціально-демографічні дані (відомості про особу засудженого);
- відомості про судимість, скоєний злочин, а також попередні судимості у разі їх наявності;
- відомості про перебування у слідчому ізоляторі;
- відомості про найближче соціальне оточення засудженого та спосіб життя до ув'язнення;
- психологічні особливості: спрямованість особистості, особливості психічних процесів (пам'ять, мислення, уява тощо), психологічні/психічні проблеми, ступінь конфліктності та агресивності, наявність лідерських якостей, рівень загального світогляду, наявність творчих здібностей, готовність до самовиховання тощо;
- рівень освіти;
- рівень професійної підготовки;
- стан здоров'я.

2. *Рішення за результатами отриманих даних про:*

- розподіл засудженого до відділення дільниці ресоціалізації;
- зарахування до загальноосвітньої школи (за умови її наявності в установі) та визначення класу;
- зарахування до професійно-технічного училища (визначення групи);
- визначення місця працевлаштування в умовах ВК.

Дільниця ресоціалізації створюється з метою безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими соціально-виховної та психологічної роботи для досягнення мети їх виховання і ресоціалізації [7]. Таку діяльність покладено на службу *соціально-виховної та психологічної роботи* (служба СВПР).

У даній дільниці відбувається розподіл засуджених по *відділеннях* соціально-психологічної служби, що є структурною одиницею ВК. До складу *відділень* входять групи. В одній групі може перебувати не більше 35 осіб, у відділенні – не більше 105. Відділення очолює старший вихователь, групи очолюють вихователі. В основу організації відділень покладено виробничі і побутові принципи, розподіл за класами.

Тут продовжується здійснення оцінки потреб засудженого – відбувається *перший етап комплексної оцінки потреб*, у ході якої уточнюються та поглиблюються дані, отримані на попередньому етапі. До першого етапу комплексної оцінки долучаються *вихователь відділення*, до якого був розподілений засуджений.

Результатом *першого етапу комплексної оцінки* має стати:

1. Уточнення основних потреб, проблемних зон, ресурсів засудженого за наступними напрямками:

– психологічні особливості: спрямованість особистості, особливості психічних процесів (пам'ять, мислення, уява тощо), психологічні/психічні проблеми, ступінь конфліктності та агресивності, наявність лідерських якостей, рівень загального світогляду, наявність творчих здібностей, готовність до самовиховання тощо;

– освітній рівень (у т.ч. ставлення до навчання, готовність вчитися, наявність повної середньої освіти, професійно-технічної або вищої освіти);

– професія (у т.ч. наявність досвіду роботи, наявність навичок для роботи за професією, мотивація до роботи);

– стан здоров'я (необхідна засудженому діагностика, лікування хронічних захворювань, реабілітація від алко- або наркозалежності тощо);

– відновлення, зміцнення або формування корисних зв'язків із найближчим соціальним оточенням на волі (на основі оцінки позитивної соціальної мережі засудженого) тощо.

2. *Визначення рівня сформованості загальносоціальних цінностей та просоціальних установок як підґрунтя ефективної ресоціалізації:*

- достатня сформованість цінності здоров'я, сім'ї, освіти та професії, тощо;
- наявність установок щодо особистісного зростання, самовиховання та самовдосконалення;
- розуміння необхідності дотримання правослухняної поведінки тощо.

3. *Визначення рівня знань, розвитку просоціальних вмінь та навичок, необхідних для попередження скоєння рецидиву злочину та успішної соціальної адаптації після звільнення та у соціумі:*

- знання, вміння та навички управління почуттями та емоціями;
- знання основ ефективного безконфліктного спілкування та володіння відповідними вміннями та навичками;
- знання основ прийняття рішення та володіння відповідними вміннями та навичками;
- знання сутності сім'ї, її основних функцій, розвиток вмінь та навичок моделювання власної сім'ї та позитивних взаємин у ній;
- знання, вміння та навички планування майбутнього (короткострокові та довгострокові життєві плани);
- знання законодавчої бази, шляхів, умов вирішення соціально-побутових проблем та відповідні вміння та навички (вирішення господарсько-побутових проблем, планування бюджету тощо);
- знання, вміння та навички щодо самопредставництва (вирішення власних проблем та відстоювання інтересів, комунікації із соціальними інституціями тощо);
- знання про здоров'я, шляхи його збереження та зміцнення, а також розвиток умінь та навичок ведення здорового способу життя та дотримання безпечної поведінки тощо.

4. *Визначення факторів ризику, що можуть викликати проблеми у ресоціалізації засудженого та призвести до рецидиву злочину;*
5. *Розробка адекватної потребам та ресурсам засудженого й установи Індивідуальної програми соціально-виховної роботи з ним.*

Індивідуальна програма соціально-виховної роботи з засудженим має містити у собі заходи, що дозволять забезпечити потреби засудженого, визначені на етапі оцінки, та сприятимуть його успішній ресоціалізації.

Постійно має проводитись *моніторинг* процесу та *оцінка* результатів соціально-виховної роботи із засудженим, що відображається у ступені виправлення засудженого, зміні його ціннісних пріоритетів, планів тощо. На основі результатів моніторингу та оцінки мають вноситися відповідні корективи до індивідуальної програми роботи із засудженим. Такі заходи (моніторинг, оцінка) також мають здійснюватися мультидисциплінарною командою фахівців установи виконання покарань, а рішення про внесення корективів до індивідуальної програми мають прийматися колегіально (на засіданнях *педагогічних рад*, які створені у ВК з метою координації навчально-виховної діяльності).

Проведення соціально-виховних заходів із засудженими закріплено у плані соціально-виховної та психологічної роботи з колективом засуджених групи соціально-психологічного відділення. Такий план складається та координується вихователями на квартал та затверджується начальником виховної колонії. До реалізації такого плану долучені, окрім вихователів, психологи, медики, методист, інспектор з побутово-трудового влаштування, класні керівники школи, майстри ПТУ і виробництва, спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадських організацій, церкви тощо.

Завдання соціально-виховної та психологічної роботи з колективом групи на квартал можуть у загальному вигляді полягати у наступному: 1) забезпечувати стабільність оперативної обстановки, дисципліни та порядку

серед засуджених групи; 2) постійно допомагати новоприбулим адаптуватися у колективі; 3) проводити індивідуально-виховну роботу з вихованцями, які перебувають на профілактичному обліку, як схильні до різного роду порушень; 4) проводити правове, трудове, морально-естетичне, патріотичне, санітарно-гігієнічне, спортивно-оздоровче, духовне виховання засуджених; 5) активно залучати представників громадськості, державних органів влади, релігійних конфесій, родичів до процесу виправлення та перевиховання неповнолітніх засуджених; 6) сприяти роботі самодіяльних організацій засуджених (рада колективу засуджених); 7) формувати у засуджених позитивні риси характеру, мовну культуру, національну свідомість тощо.

До наступної *дільниці, соціальної адаптації*, можуть переводитись вихованці, яким до звільнення залишилось 6 або менше місяців, які своєю поведінкою заслужили умовно-дострокове звільнення або ж звільнятимуться за відбуттям усього терміну відбування покарання, призначеного судом.

На цій дільниці відбувається *другий етап комплексної оцінки потреб*.

Результатом *другого етапу комплексної оцінки* має стати:

1. *Уточнення рівня сформованості загально соціальних цінностей та просоціальних установок як підґрунтя ефективної ресоціалізації на момент переведення до дільниці соціальної адаптації* (категорії для оцінки такі ж, як і на першому етапі комплексної оцінки);

2. *Уточнення рівня знань, розвитку просоціальних вмінь та навичок, необхідних для попередження скоєння рецидиву злочину та успішної соціальної адаптації після звільнення на момент переведення до дільниці соціальної адаптації* (категорії для оцінки такі ж, як і на першому етапі комплексної оцінки);

3. *Визначення та/або уточнення намірів та планів засудженого щодо влаштування після звільнення:*

- вирішення питання реєстрації, місця проживання;
- спілкування з найближчим соціальним оточенням;

- набуття та/або підвищення рівня освіти;
- працевлаштування.

4. *Визначення факторів ризику, що можуть викликати проблеми у ресоціалізації засудженого та призвести до рецидиву злочину;*

5. *Розробка адекватної потребам та ресурсам засудженого й установи Індивідуальної програми підготовки засудженого до звільнення.*

Зазначена Програма проходить в умовах спеціально організованої Школи з підготовки до звільнення, заняття в якій відбуваються раз або два на тиждень протягом трьох місяців.

Засуджені, які тримаються в дільниці соціальної адаптації, працевлаштовуються на окремих виробничих об'єктах колонії або за межами колонії на інших об'єктах з дотриманням вимог безпеки і постійного контролю.

Документом, що визначає загальні засади соціально-виховної та психологічної роботи з усіма засудженими ВК, є Положення про порядок реалізації у виправних та виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі. Положенням передбачена реалізація таких типових програм: «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура і спорт», «Подолання алкогольної та наркотичної залежності», «Підготовка до звільнення». Певні блоки цих програм можуть бути реалізовані у вигляді гуртків, спортивних секцій, тематичних вечорів, концертів, конкурсів на базі безпосередньо відділення, клубу, бібліотеки, молитовної кімнати або церкви на території ВК, кімнати психолога або ж кімнати психоемоційного розвантаження.

Програми імплементуються у плани роботи всіх трьох дільниць ВК, а також загальноосвітньої школи, професійно-технічного училища та виробничо-технічних майстерень.

Вихованці ВК *навчаються у загальноосвітній школі*, що функціонує як структурний підрозділ ВК. Правові основи організації навчально-виховного процесу в закладах освіти при ВК базуються на українському законодавстві. Школа охоплює процесом навчання учнів 6–11 класів. Наповнюваність класів не повинна перевищувати 18 осіб. При необхідності можуть відкриватися корекційні класи або класи вирівнювання знань, адже, частина вихованців мають педагогічну занедбаність, покинули школу або взагалі не вступали до неї.

Всі вихованці мають можливість здобувати професійно-технічну освіту в межах установи, а також навчатись заочно/дистанційно у вищих навчальних закладах.

Територіально ВК поділена на *житлову та виробничу* зону. У *житловій зоні* розміщуються гуртожитки, школа, бібліотека, центр психоемоційного розвантаження, їдальня, магазин (кіоск), лазня з пральнею, клуб, робочі кабінети ряду працівників установи та відповідних служб (наприклад, відділу соціально-виховної та психологічної роботи, відділу режиму й охорони тощо), комора для зберігання постільних речей та спецодягу, камери схову особистих речей повсякденного користування. У *ВК* можуть організовуватись куточки живої природи, обладнуватись спортивні майданчики та плац для шиккування всіх вихованців.

У *виробничій зоні* розміщуються професійно-технічне училище та виробничі майстерні. Професійно-технічні училища або їх філії, що функціонують при *ВК*, підпорядковані органам освіти і науки і готують неповнолітніх до більш як 20 робочих професій.

У ВК передбачено створення *самодіяльних організацій засуджених* з метою розвитку в засуджених корисної ініціативи, соціальної активності тощо. Через діяльність таких організацій засуджені можуть вносити різноманітні пропозиції у плани роботи щодо проведення виховних заходів, дозвілля, оптимізації процесу навчання, виробництва, а також щодо інших

питань життєдіяльності вихованців, які не суперечать встановленим законодавчим нормам та правилам внутрішнього розпорядку *ВК*.

Органи державної влади, місцевого самоврядування, різноманітні установи та організації, об'єднання громадян та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні з ними соціально-виховної роботи. Ст. 149 КВК України передбачає, що основною формою подібної участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх є *піклувальні ради*, що створюються при *ВК* [7].

Згідно з Положенням про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 року №429, основними завданнями цих рад є: 1) надання допомоги *ВК* з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; 2) сприяння у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів; 3) вжиття заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у *ВК*, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування осіб, звільнених від відбування покарання.

З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації *ВК* при відділеннях соціально-психологічної служби створюються *батьківські комітети*.

Варто також відзначити, що сучасна державна пенітенціарна політика України спрямована на реалізацію принципів гуманізму, пріоритету загальних прав і свобод людини, *індивідуального* та *диференційованого підходу* до засуджених за для їх ресоціалізації.

Особливостями неповнолітніх засуджених, які обумовлюють такий диференційований підхід, а також загалом впливають на специфіку соціально-педагогічної роботи із неповнолітніми засудженими, є:

1. Специфічні психологічні особливості, пов'язані з підлітковим віком:

а) *акцентуації характеру підлітків.* У групі неповнолітніх правопорушників більше поширені такі акцентуації характеру, які заважають ефективній соціальній адаптації та сприяють формуванню девіантної поведінки. До останніх належать наступні типи: гіпертимний, епілептоїдний (збудливий), істероїдний (демонстративний), нестійкий [9, с. 36; 12, с. 164].

б) *підліткові психологічні реакції,* насамперед, реакція емансипації від виховного впливу дорослих, реакція групування з однолітками, а також реакції, пов'язані з пубертатним періодом та формуванням сексуального потягу;

в) *амбівалентність почуттів,* яку вперше описав зарубіжний психолог С. Холл у своїй монографії у 1904 році, як характеристику підліткового віку, що пов'язана з парадоксальністю характеру підлітка, різкими коливаннями настрою, зміною апатії бурхливим протиборством, іншими протиріччями у емоціях щодо одного й того ж об'єкту чи ситуації.

г) *брак функції прогнозу,* що перешкоджає передбачити наслідки своїх дій (соціальні, медичні, психологічні). Більшість з неповнолітніх засуджених не володіють навичками конструктивного аналізу своєї поведінки, не прогнозують майбутнє, погано ураховують свій минулий життєвий досвід, живуть сьогоднішнім, у них відсутні усвідомлені життєві плани.

д) *нестійка, неадекватна самооцінка,* що може слугувати поштовхом для підлітків у вчиненні правопорушень.

2. Недостатній рівень сформованості мотиваційної та емоційно-вольової сфери, зокрема розгальмованість, підвищена збудливість, послабленість механізмів самоконтролю, пригніченість, страх, інші негативні переживання, неадекватність емоційних реакцій, що впливає на вибір неадаптивних моделей поведінки.. В. М. Синьов зазначає, що до найбільш типових негативних особистісних рис неповнолітніх засуджених також можна віднести примітивність потреб та спрощену мотивацію поведінки і діяльності.

М. М. Фіцула [14] наголошує на деформації системи ціннісних орієнтацій неповнолітніх засуджених, превалювання у них кримінальних цінностей.

3. Високий рівень соціальної та педагогічної занедбаності, а як наслідок – соціальна дезадаптація: відсутність багатьох важливих життєвих навичок, зокрема, навичок прийняття рішень, протистояння тиску, відповідальної поведінки, недостатня сформованість комунікативних навичок тощо. Так, про високий рівень соціально-педагогічної занедбаності у неповнолітніх засуджених наголошують Н. Ю. Максимова, В. М. Синьов, В. І. Кривуша та зазначають: соціально-педагогічна занедбаність спостерігається більше як у 70% вихованців, що і обумовлює складність процесів ресоціалізації. Підтвердженням цьому є те, що серед вихованців колоній 6% – це сироти, 5% – діти, позбавлені батьківського піклування, ще 41% виховувались в сім'ях, що перебували у складних життєвих обставинах. Майже 70% неповнолітніх засуджених не мають або втратили соціально корисні зв'язки на волі, близько 30% – до засудження не працювали і не навчались, 11% – виховувались в спеціальних закладах системи освіти (будинки дитини, інтернати, спеціалізовані інтернати), 61% – раніше вже притягувались до кримінальної відповідальності. Соціально-педагогічна занедбаність дівчат, які перебувають у ВК, є вищою, аніж у хлопців. Особливо небезпечним є поєднання соціальної та педагогічної занедбаності з низьким рівнем інтелектуального розвитку і високим ступенем агресивності.

4. Психічні порушення. Н. Ю. Максимова зазначає, що серед неповнолітніх правопорушників є значна кількість осіб з відхиленнями у психічному розвитку. Так, за даними, поданими дослідницею, від 57% до 76% неповнолітніх злочинців мали психічні аномалії. Звичайно, йдеться не про хворобливі стани, а про граничні психічні аномалії, які не перешкоджають неповнолітньому нести відповідальність за свої вчинки. Найбільш поширеними психічними аномаліями є: психопатичний розвиток та психопатії (59,6%); залишкові прояви органічного ураження мозку та

інтелектуальна недостатність (44%) [9, с. 36]. За результатами одного з досліджень, яке проводилось у Росії, близько 70% за станом здоров'я повинні знаходитись на обліку лікаря-психіатра з діагнозами “психопатія” різних типів, “олігофренія”, “затримка психічного розвитку”, “токсикоманія”, “алкоголізм”, “наркоманія” тощо.

5. *Алкоголізація та наркотизація*, що впливає на вибір ризикованих моделей поведінки та на успішність процесів ресоціалізації. Серед неповнолітніх засуджених є як ті, хто мав досвід експериментування зі вживанням психоактивних речовин (ПАР) до засудження, так і ті, хто має залежність і повинен перебувати на обліку до психіатра ВК. Якщо вже сформовану залежність від ін'єкційних наркотиків має невеликий відсоток засуджених, то токсикоманія є більш поширеною. Як наслідок вживання ПАР – частина вихованців мають зниження інтелекту та інші проблеми, пов'язані з органічним ураженням головного мозку.

Відповідно, з огляду на все вищезазначене, можна виділити комплекс наступних *провідних завдань* соціально-педагогічної роботи в умовах пенітенціарних установ для неповнолітніх:

- формування/відновлення позитивної системи цінностей, переконань, установок, просоціальної мотивації у неповнолітніх;
- формування/відновлення позитивних навичок, умінь, стилю спілкування тощо;
- розвиток знань, умінь та навичок для проживання в громаді, зокрема: навичок самообслуговування, гігієни, догляду та підтримки стану власного здоров'я; трудових й професійних навичок й умінь; знання власних прав і обов'язків та вміння їх застосовувати;
- формування/відновлення якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві та засвоєння відповідних соціальних ролей, сприяння розумінню засудженими засад громадської моральності та взаємної відповідальності;

- збільшення ступеня самостійності засуджених, їх здатності контролювати своє життя та ефективно вирішувати життєві проблеми соціально прийнятним шляхом;
- формування поваги до закону, моральних норм і цінностей суспільства тощо;
- забезпечення побутового і трудового влаштування засуджених з метою попередження рецидиву злочину;
- відновлення соціально-корисних зв'язків засуджених із родичами та представниками територіальної громади за місцем проживання засудженого після звільнення.

Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими базується на ряді *загальних* соціально-педагогічних принципів (гуманності, законності, конфіденційності, толерантності, добровільності, доступності та універсальності тощо), однак має і свої *специфічні принципи*:

Принцип побудови індивідуальних програм соціально-виховної роботи із засудженим на основі оцінки його потреб визначає адресний, конкретний характер надання допомоги засудженому, що базується на результатах оцінки потреб, особливостей та ресурсів як самого засудженого, так і його найближчого соціального оточення; припускає врахування не лише зони актуального й найближчого розвитку засудженого, але й орієнтацію в роботі з ним на перспективу.

Принцип максимізації особистісних ресурсів засудженого передбачає виявлення та розвиток потенціалу вихованця (здібностей, якостей, інтересів) для свідомого перевиховання, самостійного вирішення життєвих проблем, особистісного розвитку та побудови позитивної життєвої перспективи.

Принцип активного, усвідомленого залучення засудженого до соціально-педагогічної роботи дає можливість створити передумови для *суб'єкт-суб'єктної взаємодії* та адекватного розподілення із засудженим

відповідальності за результат його ресоціалізації та підготовки до виходу з місць позбавлення волі.

Принцип залучення найближчого соціального оточення засудженого до його ресоціалізації, що дозволить *комплексно* підійти до цього процесу, а також сприятиме використанню *потенціалу* як найближчого оточення, так і територіальної громади за місцем проживання засудженого. Саме така співпраця має позитивний вплив на побудову адекватної мережі підтримки засудженого після звільнення.

Принцип різнобічності та комплексності заходів, спрямованих на ресоціалізацію, передбачає реалізацію сукупності реабілітаційних впливів різного характеру, що ґрунтуються на результатах оцінки потреб, ресурсів засудженого та його найближчого соціального оточення. Розрізняють наступні сфери реабілітації, які обумовлюють характер здійснюваних впливів: сімейну, соціальну, освітню, виробничо-трудова, медичну, правову тощо.

Принцип системності та наступності передбачає, що всі заходи мають реалізуватися у межах єдиної Індивідуальної програми та підпорядковуватися єдиній меті, окрім того, має бути забезпечений поступовий перехід від одного реабілітаційного заходу до іншого у зв'язку із актуальними потребам, строком покарання, ставленням до нього, характером скоєних злочинів, ступенем їхньої ваги, рівнем усвідомлення провини, станом організму та психосоціальними особливостями особистості.

Принцип партнерства (вихователь відділення, психолог, інспектор з підготовки до звільнення, соціальний працівник ЦСССДМ, дільничний, лікар, священик тощо) передбачає створення партнерської мережі у підготовці засуджених до звільнення, розподіл повноважень, функцій та відповідальності фахівців різних відомств, установ і організацій у реалізації програм ресоціалізації засуджених. Важливо також враховувати роль

громадських та благодійних організацій, які надають допомогу особам звільненим із місць позбавлення волі.

На жаль, посада соціального педагога у ВК на сьогодні не передбачена, а організаційно-управлінські та координаційні функції щодо ресоціалізації неповнолітніх виконують заступники начальників виховних колоній із соціально-виховної та психологічної роботи. І, як можемо бачити з вищеприведеного, у процесі здійснення соціально-педагогічної роботи, спрямованої на досягнення мети – ресоціалізації неповнолітнього засудженого – залучені не тільки фахівці ВК з педагогічною, соціально-педагогічною чи психологічною освітою, а й весь персонал установи, а також фахівці партнерських структур, у першу чергу – центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та громадських організацій, церкви. Адже сучасні дослідники пенітенціарного процесу вивели закономірність, яка полягає в тому, що чим більше співробітників як пенітенціарного закладу, так і партнерських установ, наближаються до педагогічного аспекту у своїй діяльності, об'єднаного спільною метою ресоціалізації засуджених, тим вищі показники ефективності такої діяльності [10, с. 14].

При цьому, у наукових дослідженнях вже не раз пропонувалося створення соціально-педагогічної служби колонії як рівноправної з психологічною службою, яка вже давно функціонує в кожному пенітенціарному закладі, та введення до установ пенітенціарної системи посади соціального педагога [3; 4]. Це, на думку дослідників, дало б змогу оптимізувати діяльність з ресоціалізації засуджених та значно підвищити її ефективність.

Використана література

1. Ашин А. А. Воспитательная колония: история и современность : монография / Ашин А. А. – Владимир : Изд-во Владим. гос. ун-та, 2008. – 428 с.

2. Беляева Л. И. Становление и развитие исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей в России (середина XIX – начало XX века)// Беляева Л. И. – М. : [б.и.], 1995. – 100 с.
3. Караман О. Л. Функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах/ Караман О. Л. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка – 2011 – Вип. № 4 (215) – С. 72–80.
4. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / В. В. Коваль. – К., 2010. – 22 с.
5. Ковтун Н. Додаткові покарання для неповнолітніх: історичний аспект / Ковтун Н.– [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://radnuk.info>. – Назва з екрана.
6. Кримінально-виконавче право України : підручник / [О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
7. Кримінально-виконавчий кодекс України : офіц. видання зі змін. та доп. станом на 20.12.2007 р., прийн. 11 липня 2003 р. № 1129-IV / М-во юстиції України. – К. : Форум, 2007. – 164 с.
8. Кудимов А. Ф. Историческая справка о создании и организации пенитенциарных учреждений для несовершеннолетних правонарушителей / Кудимов А. Ф. // Вопросы ювенальной юстиции – 2006 – Вип. №3 (8) – С. 2–5.
9. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи / Наталія Юрїївна Максимова. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2005. – 100 с.
10. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В. – К. : МП “Леся”, 1997. – 272 с.
11. Социальная работа в уголовно-исполнительной системе : учеб. пособ. / С. А. Лузгин, М. И. Кузнецов, В. Н. Казанцев [и др.]. ; под общ. ред.

Ю. И. Калинина – 2-е изд., испр. – Рязань : Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2006. – 355 с.

12. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / авт.-упоряд.: О. В. Беца, О. В. Вакуленко, І. М. Дубиніна [та ін.]. ; за ред. Синьова В. М. – К. : [б.в.], 2003. – 222 с.

13. Федеральна служба виконання покарань (РФ) [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.fsin.su/fsin/history/> – Назва з екрана.

14. Фицула М. Н. Теория и практика перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Фицула Михаил Николаевич. – Тернополь, 1991. – 414 с.

Рекомендована література

1. Горенко С. В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Горенко Сергій Володимирович. – Луганськ, 2004. – 214 с.

2. Державна пенітенціарна служба України [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу : www.kvs.gov.ua – Назва з екрана.

3. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Вадим Володимирович Коваль. – К., 2010. – 194 с.

4. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / Кривуша В. І. – К. : Леся, 2000. – 140 с.

5. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект) : учеб. пособие / Ю.К. Александров, И.Н. Зайцев, О. И. Пономаренко [и др.] . – М. : «Права человека», 2001. – 182 с.

6. Социальная работа в уголовно-исполнительной системе : учеб. пособ. / С. А. Лузгин, М. И. Кузнецов, В. Н. Казанцев [и др.]. ; под общ. ред. Ю. И. Калинина – 2-е изд., испр. – Рязань : Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2006. – 355 с.

7. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / авт.-упоряд.: О. В. Беца, О. В. Вакуленко, І. М. Дубиніна [та ін.]. ; за ред. Синьова В. М. – К. : [б.в.], 2003. – 222 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте твір А.С. Макаренка «Педагогічна поема» та випишіть і проаналізуйте найбільш яскраві ситуації, що можуть бути прикладом педагогічної взаємодії фахівця колонії та неповнолітнього правопорушника. Аргументуйте, чому саме такі ситуації обрано.

<i>Короткий виклад ситуації</i>	<i>Аналіз використаних вихователем педагогічних прийомів та засобів соціально-педагогічного впливу</i>

2. Розробіть профілактичну програму на квартал (три місяці) для реалізації з відділенням неповнолітніх засуджених ВК, віком від 16 до 18 років, спрямовану на профілактику правопорушень.

Структура програми:

- Назва програми
- Мета програми
- Завдання програми
- План реалізації програми (у табличному вигляді):

<i>№</i>	<i>Захід</i>	<i>Опис заходу</i>	<i>Дата та час проведення</i>	<i>Відповідальний працівник та запрошені спеціалісти</i>	<i>Очікуваний результат</i>

Тести

1. Дайте визначення поняттю пенітенціарна система:

2. Встановіть відповідність:

Назва періоду історичного становлення пенітенціарної системи в Україні:

1. Допенітенціарний, або репресивний

2. Пенітенціарний, або філантропічний

3. Виправно-трудоий

Коротка характеристика періоду:

А) характеризується як період суттєвих змін у законодавстві та пенітенціарній практиці, а також активною діяльністю філантропічного характеру приватних осіб, які співчували засудженим

Б) характеризується процесами гуманізації існуючої кримінально-виконавчої політики, реформування її у відповідності до міжнародних європейських стандартів, зокрема переглядом системи покарань неповнолітніх.

В) характеризується повною байдужістю державних структур і суспільства до

засуджених та надзвичайною жорстокістю карних заходів

4. Реформаторський

Г) характеризується створенням нової радянської системи керівництва і контролю за діяльністю установ виконання покарань та акцентом на виправлення неповнолітніх, в основі якого мала лежати праця

3. Кількість осіб якої статі превалує серед неповнолітніх засуджених:

- А) обох статей порівну;
- Б) чоловічої статі;
- В) жіночої статі;
- Г) такої статистики не існує.

4. Що є провідною метою соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в умовах ВК:

- А) попередження правопорушень;
- Б) соціально-психологічна реабілітація;
- В) комплексна ресоціалізація;
- Г) підготовка до звільнення та соціальна адаптація.

5. Встановіть відповідність:

Назва функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми у ВК

Характеристика функції

1. *діагностична*

А) створення умов для всебічного правового, морального, трудового, художньо-естетичного, фізичного розвитку вихованців колонії

спрямованих на формування відповідальної поведінки, ведення здорового способу життя, попередження правопорушень тощо

10. *координаційна*

Л) здійснюється на основі результатів діагностики та оцінки потреб та полягає у розробленні індивідуальних планів роботи із засудженим

6. Які ділянки існують в межах виховної колонії для неповнолітніх засуджених:

- А) первинна ділянка; ділянка розподілу; ділянка оцінки; ділянка ресоціалізації;
- Б) ділянка карантину, діагностики та розподілу; ділянка реінтеграції та адаптації; ділянка соціалізації;
- В) ділянка карантину, діагностики та розподілу; ділянка ресоціалізації; ділянка соціальної адаптації;
- Г) вірного варіанту відповідей немає.

7. Перерахуйте, які основні програми диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі реалізуються у виховних колоніях:

8. Які з типів акцентуацій характеру притаманні неповнолітнім засудженим:

- А) лабільний, астено-невротичний, циклоїдний;
- Б) гіпертимний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий;
- В) лабільний, нестійкий, психастенічний;

Г) сенситивний, циклоїдний, істероїдний.

Правильні відповіді:

1. *Пенітенціарна система* – (лат. *poenitentia* – розкаяння) – система норм, органів та установ, що організує відбування покарання осіб, які отримали судовий вирок у вигляді позбавлення волі.
2. 1-В; 2-А; 3-Б; 4-Б.
3. – Б;
4. – В;
5. 1-З; 2-Л; 3-А; 4-Ж; 5-Б; 6-Д; 7-В; 8-К; 9-Е; 10-Г.
6. – В;
7. – «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура і спорт», «Подолання алкогольної та наркотичної залежності», «Підготовка до звільнення».
8. – Б.